

Meninski'nin Sözlüğündeki "Tartarca" Sözcükler

Doç. Dr. Zuhâl Kargı Ölmez*

Türkoloji alanında, hazırladığı Osmanlıca sözlükle tanınan Meninski, bu eserinden önce aslında başka alanlarda da ürünler vermiştir. Bunlardan ilki 1649'da Latince kaleme aldığı 140 sayfalık Lehçe dilbilgisidir¹. Bir diğeri ise yine aynı yıl yayımlanan, Polonyalılar için hazırladığı 118 sayfalık Fransızca ve 66 sayfalık İtalyanca dilbilgisi kitapları². İki yıl sonra, 1651'de başka bir İtalyanca dilbilgisi daha yayımlar³.

Meninski'ye ününü kazandıran asıl çalışması ise, Osmanlıca için hazırladığı, uzun ve özverili bir çalışmanın ürünü olan 6080 sütundan oluşan sözlüğüdür⁴. Madde başları Arap harfleriyle verilmiş

* Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretim Üyesi.

¹ *Grammatica seu Institutio Polonicæ Linguæ in qua Etymologia Syntaxis & reliquæ partes omnes exacte tractantur*. In usum exterorum edita Authore Francisco Mesgnien Lotharingo. Cum gratia & Privilegio. S: R. Polon. Suec. Dantisci Sumptibus Georgii Försteri Bibliopolæ Regij. A. D. 1649, 12, 140 Seiten.

² *Grammatica Gallica in usum juventutis maximæ Polonæ composita in qua Orthographia, Etymologia, Syntaxis et reliquæ partes omnes suo ordine breviter tractantur*. Authore Francisco Masgnien Lotharingo. Dantisci Sumptibus Georgii Försteri 1649, 118 sayfa.

Compendiosa Italicae Linguæ Institutio, in Poloniarum gratiam collecta, & in lucem edita. Authore Francisco Mesgnien Lotharingo. Cum gratia & Privilegio. S: R. Polon. Suec. Dantisci Sumptibus Georgii Försteri Bibliopolæ Regij. A. D. 1649, 66 sayfa.

³ *Grammatica Italica in qua orthographia, etymologia, syntaxis et reliquæ partes omnes suo ordine breviter tractantur*.

⁴ Franciscus à Mesgnien Meninski. 2000. *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae . Arabicae . Persicae. Lexicon Turcico . Arabico. Persicum. Mit einer Einleitung und mit einem türkischen Wortindex von Stanislaw Stachowski sowie einem Vorwort von Mehmet Ölmez. I (Von elif bis chy) ۱-۶, XXXIV+ kollone 1-1992; II (Von dal bis lam) ۱-۳, kollone 1993-4220; iii*

sözcüklerin yanında Latin harfleriyle yazı çevrimleri ile Türkçe, Arapça ve Farsça karşılıkları yer alır. Sözlük beş dillidir, sözcüklerin Avrupa dillerindeki anlamları sırasıyla Latince, Almanca, İtalyanca, Fransızca ve Lehçe olarak verilmiştir. Ancak kimi maddelerde sözcüklerin sadece Latince ve İtalyanca anlamlarının yer aldığı görülmektedir. Sözlüğün yanı sıra hazırladığı Osmanlıca dilbilgisi de çalışmanın ayrı bir önemli noktasıdır. *Grammatica Turcica* adlı bu çalışma dönemin Türk dilbilgisi konusunda bilgi edinmek için eşsiz bir kaynaktır. Sözlüğün 1680'deki birinci baskısı 3, 1780'deki ikinci baskısı 4 ciltten oluşmaktadır. İlk baskı, büyük yapraklıdır. Birinci ciltte 11. yapraktan itibaren ayrı olarak numaralandırılmış iki sütun halinde yazılmış *Lexicon Turcico-Arabico-Persicum* yer alır. 1993-4220. sütunlar ikinci cildi, 4221-5648. sütunlar ise 3. cildi oluşturur. Bunları *Appendix et auctarium* (5649-6080) ile *Finis appendicis* izler. Sonunda ise yazarın Latince yazdığı sonsöz vardır. 1780 yılında basılan ikinci baskı, dört cilt halinde büyük yapraklı olarak basılmıştır.

Thesaurus'un 2000 yılında yapılan yeni baskısı, 6 ciltten oluşmaktadır. Bu yeni yayın, sözlüğün ilk baskısının tıpkıbasımıdır. İlk üç cilt sözlük; 4. cilt *Grammatica Turcica* (Türkçe Dilbilgisi); 5. cilt ise tersine dizin olan ve *Onomasticum* adını taşıyan Latince sözlüktür. Bu yayına bir de 6. cilt olarak Stanislaw Stachowski'nin hazırladığı Türkçe dizin eklenmiştir. Çalışmada bu yeni tıpkıbasım kullanılmıştır.

Thesaurus'un Osmanlıca için ne kadar önemli olduğu çeşitli çalışmalarla vurgulanmıştır. Sözlük hakkında Türkçe olarak yayımlanmış ilk çalışmalardan biri, Peter Zieme'nin XI. Türk Dil Kurultayında sunduğu "Meninski Sözlüğünün Dili Üzerine" adlı bildiridir⁵. Zieme, bu bildirisinde sözcüklerdeki fonetik (sesbilgisel) özelliklere değinerek bunların ışığında önemli noktalara dikkat çekmiş, ayrıca eklerle ilgili olarak belirlediği kimi sorunlara da yer vermiştir. Zieme'nin bu yazısında da belirttiği gibi Meninski'nin sözlüğü, Türkçe sözcükler açısından bize

(Von *mim bis ye*) ىمى, kollone 4221-5648 & *Appendix* kollone 5649-6080; IV *Grammatica Turcica*, 216 s.; V *Complementum Thesauri Linguarum Orientalium seu Onomasticum Latino-Turcico-Arabico-Persicum simul idem Index Verborum Lexici Turcico-Arabico-Persicum*, kollone 1-1998; VI *Index der türkischen Wörter*, 96 s.

⁵ Peter Zieme, "Meninski Sözlüğünün Dili Üzerine", XI. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler 1966, TDK Ankara 1968, s. 71-75.

sunduğu yazıçevriminin yanı sıra sözvarlığı, deyimler ve atasözleri açısından da eşsiz bir kaynaktır. Ben de bu çalışma dolayısıyla yaptığım tarama sonucunda belirtilen bu noktalarla ilgili olarak kimi örnekler tesbit ettim. Konuyla doğrudan ilgili olmasa da bu konuyla ilgili bir kaç örnek vermek istiyorum: *işi olmayub ebsem otur-*, *baha ile girü al-*, *sözi gökçek söyle-* (gökçek söz XVI. yy. *Camiü'n-nasayih*'te de geçer)⁶ gibi deyimsel ifadeler; *baş bostanda bitmez*, *seyir çok temaşaya kim bakar*, *üzüm ki ham iken dolu dokunmuş ola* gibi atasözü tadında ifadeler yer almaktadır.

Sözlük, 17. yy. metinleri üzerinde çalışmalar yapan araştırmacılarca da kullanılmış ve bu çalışmalara kaynaklık etmiştir.⁷ Thesaurus, 17. yy. Osmanlıca'nın söz varlığına ışık tutmakla birlikte, Meninski'nin ayrı bir kategoride değerlendirdiği ve *tart.* kısaltmasıyla *Tartarca* diye adlandırdığı kimi sözcükleri de sözlüğüne kattığını görüyoruz. Elinizdeki yazıda bu sözcükler üzerinde duracağım. Bu konudaki malzemeyi, S. Stachowski'nin sözlüğün yeni baskısı için yazdığı "Giriş"te belirlemiş olduğu 35 sözcük ve benim sözlüğü tarayarak belirlediğim bir kaç sözcük oluşturmaktadır. Bu sözcükleri incelememin ve sözlüğü bu açıdan taramamın amacı, "Tartarca" olarak verilen bu sözcüklerin kökeninin ne olduğunu, Çağatayca ve Osmanlıca'da yer alıp almadıklarını, anlamsal açıdan bir değişikliğe uğrayıp uğramadıklarını belirlemektir.

341. sütündeki Moğolca *akta* (اقتا) sözcüğü, maddebaşı olarak verilmiş asıl biçimin *achte* (آخته) olduğu belirtilmiştir. Sözcüğün Farsça karşılığı ise "yedek atlar" biçimindedir. TMEN I, 8'e göre Farsçadaki anlamı "hadımlaştırılmış"tır⁸. Çağatayca sözlüklerin hemen hepsinde *ahta* (اقتا, Clauson 1960: اخته) yazımıyla yer alan sözcük "(özellikle at- bütün hayvanlar için) iğdiş edilmiş" anlamındadır. (P. de Courteille, s. 8, Clauson 1960, s. 33r. 15, Vámbéry, s. 205 a, TMEN I 8, Lessing 15 a: *agta* iğdiş edilmiş at; ayrıca bkz. Schönig, s. 64)

⁶ *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*, c. III, s. 1735.

⁷ Hayati Develi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmeleri ve Uyumlar*, Ankara 1995.

Musa Duman, *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyılda Ses Değişmeleri*, Ankara 1995.

⁸ Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente in Neupersischen*, Band I, Wiesbaden 1963.

Bu sözcükten Türkçe +cı ekiyle türemiş *ahtacı* (sütun 341) sözcüğünün anlamı “Seyis”tir. Çağatayca sözlüklerde de *ahtacı* sözcüğü, “seyis, baytar, imrahor” anlamlarıyla yer alır.

Bir diğer Moğolca sözcük ise, Çağatayca sözlüklerde yer almayan *alaşa*'dır (373. sütun). Bu sözcük, Tatarcada (*alaşa* iğdiş at) mevcuttur.⁹ TMEN IV, N. 20 = 1965'te sözcüğün Moğolca olduğu belirtilmiş ve Farsça için *alaşa* ve *alaca* biçimleri verilmiştir.¹⁰ Tatarca'nın dışında Başkurtça, Nogayca ve Türkmencede de *alaşa* sözcüğü mevcuttur. Türkmencede sözcüğün anlamı “at”tır (TMEN IV, nr. 20).

Räsänen sözcüğün Osmanlıcada olduğunu belirtir¹¹: Osm. krm. kaz. *alaşa* iğdiş at, kmk. *alaşa* alçak, aşağı, blk. *alaşa* küçük at, krç. *alaşa* küçük at”. Tarama Sözlüğü'nden *alaşa*'nın XVII-XIX. yy.da “sert bakışlı, huysuz, haşarı (at)” anlamıyla mevcut olduğunu öğreniyoruz.¹² Sonuç olarak bu sözcüğün Osmanlıcada da bulunduğunu belirtelim. Meninski'nin verdiği anlam Tatarca ve yukarıda belirttiğimiz Türk dilleri için geçerlidir. 17. yy. Osmanlıcası için Meninski'de herhangi bir bilgi mevcut değildir (ayrıca bkz. Schönig s. 62)

Giriş kısmında (606. sütun) “Tartarca” olduğu belirtilen *ilgar* sözcüğü için ilgili sayfaya baktığımızda bir de *ilgar* sözcüğünün yer aldığını görürüz. *İlgar* için t. (Türkçe) kısaltması kullanılmış ve “acele” anlamı verilmiştir. Bu maddedeki yazım Arap harfleriyle ايلغار t. & ايلغار biçimindedir. Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü'nde yer almayan bu sözcük, bu döneme ait kimi çalışmalarda yer alır. Örneğin, Tayyibe Uç'un Eski Anadolu Türkçesinin sözcüğü üzerine hazırladığı çalışmasında *ilgar* sözcüğüne yer verilir: “*ilgar* (EAT< ılga-r “atlı hücum, baskın” (DK 127-5, 191-8)”¹³. Çalışmada sözcüğün halk ağızlarındaki anlamlarının “1. çok çabuk, hızlı, 2. Hayvanın yürümeyle koşma arası yürüyüşünü anlatır, 3. hücum, akın” olduğu da ayrıca belirtilmiştir. Musa Duman'ın çalışmasında da bu sözcüğü tesbit ettik¹⁴. (Ayrıca bkz. Schönig s. 103)

⁹ Golovkina, O. V., *Tatarsko-Ruskiy Slovar'*, Moskva 1966, s. 31 b.

¹⁰ Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, Band IV, Wiesbaden 1975.

¹¹ Marti Räsänen, *Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki 1969, s. 16a.

¹² *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I*, Ankara 1963, s. 88.

¹³ Tayyibe Uç, *Anadolu Türkçesinin Başlangıç Döneminde Türk Sözcük Varlığı*, Ankara 1986(yayımlanmamış doktora tezi), s.181.

¹⁴ Musa Duman, *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyılda Ses Değişmeleri*, Ankara 1995, s. 266.

Aynı sütunda *ilkar* (ايلقار) biçimiyle yer alan Tartarca ve Farsça olduğu belirtilen sözcüğün anlamı, "ulak, kurye, koşucu" olarak verilmiştir. Çağatayca sözlüklerde sözcük, *ilgar* (ايلغار) biçimindedir. Anlamlar ise, birbirine yakındır: Şeyh Süleyman Efendi: "muharebeden evvel bir tarafa sevk olunan muhafaza ve ihtiyat askeri" (Kúnos, s. 85), Pavet de Courteille: "yürüyüş, hızlı gezi, hafif süvari sınıfı" (P. de Courteille, s. 131), Vámbéry: "düşman topraklarına yollanan süvarinin bir kısmı" (s. 238a), Clauson 1960: "dört nala gidiş, hücum, saldırı" (Clauson 1960, s. 112v. 24), R I: Osm. "hızlı yürüyüş, saldırı" (Radloff I 1377), R I: Çağ. "Düşman üzerine yollanan süvari" (Radloff I 1489). Osmanlıca ve Çağataycada bulunan bu sözcüğün *ilkar* biçimi ise yine Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde geçmektedir¹⁵.

İlkar sözcüğü de köken olarak Moğolca'dır. Doerfer (TMEN I nr. 70), sözcüğün *ilga-*'tan geldiğini ve Türkçeye de Moğolca'dan geçtiğini belirterek Türk dillerindeki biçimleri verir: Karakalpakça *ilgal*, Özbekçe *ilgar*, Yeni Uygurca *ilgar*, Tuvaca *ilgal* ¹⁶.

Alıntı olan bir diğer sözcük, 1968. sütundaki خوراز *choraz* sözcüğüdür. Meninski'nin Tartarca olarak verdiği bu sözcük bilindiği gibi Farsçadır. Sözcük Çağatayca sözlüklerde değişik yazımlarla yer alır: Vámbéry خرس biçiminde yazdığı sözcüğün Arapça olduğunu belirtmiştir. Şeyh Süleyman Efendi, *Dictionnaire Turk Oriental* ve *Senglah*'ta sırasıyla *horoz püpüyü* tac, horoz çiçeği, horoz tacı" (Kúnos, s. 80); خوروس *horoz* (P. de Courteille 312); خوروساويويکی horoz tacı (Clauson 1960 222v.28) şeklinde geçmektedir. Doerfer (TMEN II nr. 861) ve Hasan Eren'in çalışmalarında da sözcüğün Türkçeye Farsça *hurôs*'tan geçtiği bilgisini buluruz.¹⁷

Meninski bu sözcüklerin dışında *esir* maddesinde konuşma dilindeki söyleyiş olarak belirlediği *yasır* sözcüğünü de Tartarca bir biçim olarak verir. Bunu *vul.* kısaltmasıyla vermiştir. Kısaltmanın

¹⁵ M. Duman, a. g. e., s. 266.

¹⁶ Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, Band I, Wiesbaden 1963.

¹⁷ Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, Band II, Wiesbaden 1965, Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara 1999, s. 180.

“halk ağzı” anlamında değil de, sözcüğün konuşma dilindeki yaygın biçimi göstermiş olabileceği görüşü, Zieme tarafından daha önce adını andığımız çalışmada belirtilmiştir.¹⁸

3767. sütunda yer alan *kançuga* (قنچغه/قنچوغه) *halka, tirkeş bendi* anlamındadır. Çağatayca sözlüklerde de aynı anlamla yer alan bu sözcük Moğolcadır (Kúnos, s. 117, Vámbéry, s. 313a, P. de Courteille, s. 410, Clauson 1960, s. 277v.19, Räsänen, s. 230b). Kimi sözlüklerde sözcüğün ilk *a*'sının elifle yazıldığı görülür. Sözcük, Moğolcada “eğer kayışı” anlamındadır. TMEN I 290, Räsänen, s. 230b).

501. sütundaki *hordae* sözcüğü de “Tartarca” sözcükler arasında verilmiştir. Başındaki *h* sesinden dolayı hemen ilk bakışta Türkçe olmadığı belli olan sözcüğün başka bir dilden geçtiği anlaşılmaktadır. Bilindiği gibi Türkçe *ordu* sözcüğü Moğolcada *ordo* biçiminde görülür. Türkçedeki *orda* sözcüğü ise, Moğolcadan tekrar Türkçeye geçen biçimi yansıtır. *Orda* sözcüğü Çağataycada da yer alır (P. de Courteille, s. 54, Clauson 1960, s. 71r., Kúnos, s. 152, Radloff I, s. 1072). Moğolcadan Doğu Slav dillerine geçen sözcüğün, bu dillerden kimi Avrupa dillerine *horda* biçimiyle geçtiğini Doerfer’in *ordu/orða* sözcüğü hakkında verdiği bilgilerden anlıyoruz (TMEN II nr. 452). Meninski’nin sözlüğündeki *hordae* biçimi, bu haliyle bir Avrupa dilinden Türkçeye geçmiş olmalıdır.

296. sütunda verilen *aghacia* (agaça) اغاچه sözcüğü, Çağatayca sözlüklerde aynı yazım ve anlamla yer alır. Sözlüklerde sözcüğün anlamı “hanım, hatun” olarak verilmiştir. (Kúnos, s. 5, P. de Courteille, s. 24, Vámbéry, s. 210, Clauson 1960, s. 43v.15, Radloff I, s. 151). Ayrıca Şeyh Süleyman Efendi’nin sözlüğünde aşağıdaki bilgiler yer almaktadır: “...Bazı ünvanlara dahi *çe* ilavesiyle *agadan agaça* denilmiştir. Agaça “hatun ve hanım” manasıdır. Kaşgır memalinde ziyade müstamel’dir.” (Kúnos, s. 5). Meninski sözcüğün anlamını “büyük erkek kardeş; üst, üstün, süper” biçiminde vermiştir. Buradaki anlam *aga* “ağabey” sözcüğüne daha yakındır. Sözcük, *aga* (< Mo. *aga*) ile Farsça *-ça* ’nın birleşmesinden oluşmuştur.

Tartarca olarak gösterilen bir diğer sözcük ise *ayıtmak* (Sütun 581)’tir. Bu sözcük bilinen bir sözcüktür. Bu maddenin hemen altında Osmanlıca için *eyitmek* sözcüğü yer almaktadır. Ancak, Eski Anadolu

¹⁸ Peter Zieme, a. g. m., s. 7.

Türkçesinde sözcüğün hem *ayt-* hem de *eyt-* biçimi vardır (Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I 323). Meninski'ye göre, 17. yy. Osmanlıcası için *eyt-*, Çağatayca için ise, *ayt-* geçerlidir. Dolayısıyla bu veri de "tart." (burada Çağ.) ögeler arasında değerlendirilmelidir.

244. sütundaki *aşla-* sözünün anlamı "serpiştirmek, sokmak ve sokuşturmak; aşlamak" biçiminde verildikten sonra parantez içinde sözcüğün ayrıca "Tartarca" biçiminin olduğu da vurgulanmıştır. Anlam ise farklıdır; "Tartarca"daki anlam: "yemek, çiğnemek ve içirmek"tir. *Dictionnaire Turk Oriental* ve *Senglah* hariç diğer sözlüklerde sözcük bu anlamlarıyla mevcuttur (Kúnos, s.15, Vámbéry, s. 209 b, Radloff I, s. 602). *Dictionnaire Turk Oriental* ve *Senglah*'taki anlam ise "aşlamak"tır. Meninski'deki birinci anlam (yani, "sokmak, sokuşturmak, aşlamak") Osmanlıca için verilmiştir. Tarama Sözlüğü'nde yer almayan bu sözcüğün 17. yy. Osmanlıcasında bulunduğunu Meninski'den öğreniyoruz. Sözcüğün kökenini doğal olarak *aş* "yiyecek-içecek" sözcüğüne bağlayan Clauson, sözcüğün *aşa-* "yemek" sözcüğünün bir başka türevi olduğunu, ayrıca Kıpçak Türkçesinde (Tuh. 32a-13) de *aşla-* sözcüğünün yer aldığını belirtir (Clauson, 1972: 262b).

Kimi sözcüklerin ünlüleri konusunda doğru bilgilere ulaşmamızı sağlayan Meninski'nin sözlüğünde, "börk" sözcüğü için üç ayrı sütunda (755, 779, 915) farklı bilgiler vardır. 755 ve 779'da *bürk* biçimiyle yer alan sözcük için 779. sütunda Tatarca olmasıyla ilgili herhangi bir bilgi yer almaz. 915'te ise, sözcük *bürk* ve *börk* biçimleriyle yer alır ve yanında t. (Türkçe) kısaltması bulunur. Ayrıca burada *bürk* için "Tatarların üstlerine giydiği özel bir elbise, daha sonra tören elbisesine dönüşmüştür" açıklaması yer alır. Ancak Tatarca sözlükte böyle bir anlam yoktur¹⁹

Tarama Sözlüğü'nde "*börk, börke, börki* başa giyilen külah, kalpak gibi şeyler" biçiminde yer alan sözcüğün Osmanlıcası için Radloff, *bürk* ve *bürük* sözcüklerini verir. Meninski'nin verdiği bilgiye göre Osmanlıcada her iki biçim de vardır. Ü'lü biçimin Tatarca'yı yansıttığı bellidir. Çağatayca için elde ettiğimiz bilgiler ise, sözcüğün bu dilde *börk* biçiminde olduğu yolundadır (Kúnos, s. 32, Bada-i al-Lugat, s. 137, Vámbéry, s. 247, Clauson 1960, s. 132 v. 27, Radloff I, s. 1699).

¹⁹ Golovkina, O. V., vd., *Tatarsko-Russkiy Slovar'*, Moskva 1966, s. 96.

4200. sütundaki *link* maddesinin içinde “tırıs, yorga gitmek” anlamındaki *yort-* sözcüğünün “Tartarca” olduğu belirtilmiş. Buradaki bilgiden yararlanarak *yort-* maddesine baktığımızda aynı bilgi ile karşılaşırız. Sözcük, aynı yazım ve anlamla bütün Çağatayca sözlüklerde bulunmaktadır (Kúnos, s. 108, P. de Courteille, s. 545, Vámbéry, s. 353a, Clauson 1960, s. 342r. 18, Radloff III, s. 427); ayrıca sözcük, Tatarcada da “*yortuv* yorga gitmek” anlamıyla yer alır²⁰. Meninski’nin sadece *tart.* kısaltmasıyla verdiği sözcük, Tarama Sözlüğünde biraz farklı bir anlamla XIII.-XIX. yy. metinlerinden örneklerle yer almaktadır: “*yort-* koşmak, devamlı yol yürümek, sefer etmek” (Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü VI, s. 4672). Radloff da aynı sözcüğü Çağatayca ve Osmanlıca için *yorit-* biçiminde verir. (Radloff III, s. 427) Meninski’de belirtilmese de sözcüğün 17. yy. Osmanlıcasında yer aldığını görüyoruz.

Uy- maddesinin içinde yine *tart.* kısaltmasıyla “Tartarca” olduğu belirtilen “*yüksük* parmak ucuna takılan başlık” sözcüğü yer almaktadır. 5629. kolonda maddebaşı olarak yer alan sözcüğün, *t.* kısaltmasıyla Türkçe olduğu belirtilmiş. Çağataycada tesbit ettiğimiz (Kúnos, s. 110, P. de Courteille, s. 547, Clauson 1960, s. 345r. 4,) *yüksük* sözcüğü, Meninskinin verdiği gibi “parmak ucuna takılan başlık” anlamındadır. Meninski’ye göre sözcük, 17.yy. Osmanlıcasında ve Çağataycada bulunmaktadır.

Tarama Sözlüğünde bulunmayan bu sözcük, Räsänen’deki ve Radloff’taki bilgilere göre Osmanlıca’da vardır. (Räsänen, s. 214b, Radloff I, s. 1593) Ancak, Eren’in de *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü* (s. 462) adlı çalışmasında belirttiği gibi, Räsänen, *yüksük* ile *yüzük* sözcüklerini karıştırmıştır.

İki ayrı sütunda farklı yazımlarla yer alan *kayt-* sözcüğü, verilen anlamıyla Çağataycada bilinen bir sözcüktür. 3604. kolonda قايتمق, 3821’de ise, قايتمق yazımıyla verilen bu sözcük sözlüklerde قايتمق biçiminde yer alır. (Kúnos, s. 114, P. de Courteille, s. 413, Abuşka, s. 318, Vámbéry, s. 314a, Clauson 1960, s. 279 v. 22, Radloff II, s. 29). Sözcüğün türemiş biçimi olan *kaytıl-* sözcüğünde *Dictionnaire Turc Oriental*’de elifsiz yazım görülmektedir.

²⁰ Golovkina, O. V., vd., *Tatarsko-Russkiy Slovar*, Moskva 1966, s. 698.

Tartarca olarak gösterilen 1029. sütundaki *tabulga* sözcüğünün Meninski'deki anlamı şöyledir: "Küçük dallarının atın tuvaletini yapmasını kolaylaştırıcı etkisi olan bir tür ağaç. Çağatayca sözlüklerde *tabulga*, *tobulga*, *tobulgu*, *tabulgu* gibi farklı yazımlarla yer alan sözcüğün anlamları ise şöyle verilmiştir: "bir tür ağaç, yılın, kamçı sapının yapıldığı kırmızı sert bir ağaç" (Kúnos s. 179, Vámbéry, s. 25, P. de Courteille, s. 193, Clauson 1960, s. 167v. 21, Radloff III, s. 979, Räsänen, s. 452)

Radlof'un ve Räsänen'in verdiği bilgilere göre, sözcük, Osmanlıcada da *tabulga* (Radloff III, s. 979, Räsänen, s. 452 b) ve *dabulga* (Räsänen, s. 452b) biçimleriyle ve aynı anlamla yer alır.

Clauson (1972: 440b) ve Räsänen (s. 452b)'in verdiği bilgilere göre Eski Türkçede ve Orta Türkçede *tabilku/tavilku* biçimlerinde yer alan sözcüğün kökeni belli değildir. Clauson, sözcüğün türemiş ve yabancı bir sözcük olabileceği ihtimali üzerinde durur. Kırgızca, Hakasça ve Altayca'da *tabilğı* biçimleri olan bu sözcüğün Moğolcası da Lessing'den (s. 761) edindiğimiz bilgiye göre *tabilka*'dır. Sözcüğün *-lga* ile bitmesi en azından *tabilga*, *tabulga*, *dobulga* biçimlerinin Moğolca olduğunu düşündürüyor.

1046 ve 1047. sütunlardaki *taw san-a batır* ve *taw etmek* ibarelerinde yer alan *taw* sözcüğünün de "Tartarca" olduğu belirtilmiştir. Çağatayca sözlüklerin kimisinde yer alan bu sözcük, "uzak, uzaklık" anlamındadır (P. de Courteille, s. 210, Kúnos, s. 181, Vámbéry, s. 257a, Radloff III, s. 772). *taw san-a batır*, *taw etmek* ibareleri sırasıyla "bir kahramanın şerefine kadeh kaldırmak", "şerefe içmek" anlamlarındadır. Meninskide *taw* sözcüğünün anlamı verilmemiştir. Sadece Tatarca olduğu belirtilmiş ve doğrudan doğruya yukarıdaki ibareler verilmiştir. Çağataycadaki "uzak, uzaklık" anlamları bu ibarelerdeki anlama uygun değildir. Sözcük hakkında yaptığım araştırmada Räsänen'de Farsça *tab / tav* sözcüklerinden geçtiği bildirilen "tarz, usül; güç, kuvvet" anlamlarında Osmanlıca için bir *tav* sözcüğünün verildiğini gördük (Räsänen, s. 451a). Aynı biçimde Yeni Uygurca'da da yine Farsça'dan geçmiş olan *tap* sözcüğünün anlamı "sağlık, sıhhat'tir ve *tavım yok* tümcesi de "sağlığım iyi değil" anlamında kullanılmaktadır²¹. Ayrıca

²¹ Emir Necipoviç Necip (çev. İklil Kurban), *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara 1995, s. 389a.

Radloff da sözlüğünde Kırgız diyalektlerinde *tav* sözcüğünün “enerji” anlamında kullanıldığını belirtir. Bu verilerden yola çıkarak buradaki *tav* sözcüğünün Farsça *tab* ile ilişkili olduğunu düşünmekteyim. Buna bağlı olarak da “*taw et- sağlığına, gücüne, kuvvetine içmek*” biçiminde anlamlandırılabilir.

540. sütündeki “*ulak* (اولاق) taşıyıcı, posta, kurye” maddesinde parantez içinde Tartarcada bu sözcüğün, *oglak* için kullanıldığı da belirtilir, yani “kurye, postacı” anlamlarının yanı sıra “oğlak” anlamı da vardır. Çağatayca sözlüklerde “*ulak, taşıyıcı, at, beygir*” anlamlarında kullanılmaktadır (Kúnos, s. 157, Vámbéry, s. 225b, Abuşka, s. 113, P. de Courteille, s. 74, Clauson 1960, s. 85v. 21). Türk dillerinden Kırgızca ve Özbekçede *ulak* oğlak²².

Sözcüğün Türkçeden Farsçaya geçtiğini Doerfer ve Räsänen’in çalışmalarından öğreniyoruz (TMEN II nr. 521, Räsänen, s. 512b).

Tarama sözlüğüyle bir karşılaştırma yaptığımızda sözcüğün “parça; eskiden bir yerden bir yere posta veya haber götüren; at” (XIV, XV, XVI. yy.) anlamlarıyla yer aldığını görüyoruz (Tanıklarlarıyla Tarama Sözlüğü VI, s. 3931).

Bunların dışında “Tartarca” olarak gösterilen Türkçe sözcükler, çok bilinen, yazımı ve anlamıyla farklı olmayan “*barça* (644. sütun), *biyim* (866. sütun), *han* (1841. sütun), *köp* (4049. sütun), *min* (5079. sütun), *oturgan* (485. sütun), *ulug* (548. sütun), *ghymz* kımız (3428. sütun) sözcükleridir.

941. sütunda *olan* ve *olmak* sözcüklerinin “Tartarca” karşılığı olarak verilen *bulghan* ve *bulmak* sözcüklerinin ünlüsü *u* iledir. Çağataycada sözcüğün *u* ile olmadığı açıktır. Tatarcada bugün *bul-* biçiminde söylenen sözcüğün, 17. yy.’da “Tartarcada” *bul-* olduğunu Meninski’nin sözlüğünden öğrenmiş oluyoruz.

Sözlükte “Tartarca” olarak gösterilen dört tane özel ad-ünvan vardır. Bunlardan birincisi olan *Kalga Sultan* (قلغه سلطان) 3749. sütununun anlamı, “eski bir Tatar hanı” biçiminde verilmiştir. Sözcük Radloff’un

²² K. K. Yudahin (çev. A. Taymas) *Kırgız Sözlüğü II*, Ankara 1948 s. 781; Natalie Waterson, *Uzbek-English Dictionary*, New York 1980, s. 125.

sözlüğünde vardır. Osmanlıca gösterdiği sözcüğün yazımını iki biçimdedir. Son ses *elif* ya da güzel *he* ile yazılmaktadır. Radloff parantez içinde Kırım dökümanlarında *kal^a* yerine yanlış yazılmış bir sözcük olabileceği ihtimali üzerinde de durur. Anlam ise şöyle verilmiştir:

1. levazım amiri, idare memuru, müdür

2. Yüksek bir ünvan, Kırım'da kullanılan bir ünvan (?) (Radloff II, s. 253). Bu ünvan günümüzde Tatarların kullandığı bir ünvan olmalı.

"Tartarca" olan bir diğer ünvan ise, 1847. sütundaki "Kırım Hanı"dır. Türkçe-Farsça olarak gösterilen sözcük, "Tatar Hanı" biçiminde anlamlandırılmıştır.

419. sütundaki Farsça "mirza" sözcüğü de Tartarca sözcükler arasında verilmiştir. Bu sözcük de bilindiği gibi, Farsça bir ünvanıdır.

5281. sütundaki "Noyan" ünvanı, "Tartarca" bir ünvan olarak gösterilmiştir. Ancak bu sözcüğün de Moğolca olduğu bilinmektedir. Farsçaya da Moğolcadan geçmiş olan bu sözcük hakkında Doerfer ayrıntılı bilgi verir (TMEN I, nr. 389). Bretschneider, çalışmasında şu bilgiyi verir: "No-yen sözcüğü, Yüan-shi'de çok sık kullanılan bir Moğol ünvanıdır. Kovalevski Moğolca sözlüğünde sözcüğü, 'prime master, lord, commander' olarak tercüme eder".²³

Stachowski'nin verdiği listede yer almayan diğer Tartarca sözcükler ise şunlardır:

230. sütunda Türkçe olarak *aşamak* ezmek, basmak, sıkmak maddesinde *aş aşamak* "yemek" ibaresi "Tartarca" olarak verilmiştir. Tarama Sözlüğünde *aşamak* yenmek, mağlub etmek, alt etmek biçiminde yer alır. Sözcüğün Tartarca olarak verilen biçimi ise aynı anlam ve yazımla Çağataycada mevcuttur. (Vámbéry, s. 209, Clauson 1960, s. 41r. 14; Kúnos s. 15, P. de Courteille, s.22 = *aşatmak*).

²³ Bretschneider, E. , *Mediaeval Researches*, Vol. I, London 1888, s. 279.

953. sütunda *t*. (Türkçe) olarak gösterilen Farsça *bahadır* sözcüğünün “Tartarca” olduğu belirtilen *batır* biçimi de tabii ki Moğolcadan geçmiştir. Çağataycada kullanılan bu biçim, Osmanlıcada da vardır (Kúnos s. 23, Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I, s. 82, Radloff IV, s. 1511, TMEN II nr. 817, Clauson 1972: 313b).

Sonuç olarak, “Tartarca” olarak verilen sözcüklerin bir kısmının Moğolca, bir kısmının Türkçe, bir kaçının ise Farsça olduğu belirlenmiştir. Meninski'nin “Tartarca” olarak verdiği ve bu ifadeden de Osmanlıcada yer almadığını düşündüğümüz sözcüklerin kimisinin Osmanlıcada da ya aynı ya da farklı anlamlarla bulunduğunu belirledik.

KAYNAKÇA

- Atalay, Besim, *Abuşka Lugati veya Çağatay Sözlüğü*, Ankara 1970.
- Bretschneider, E. , *Mediaeval Researches*, Vol. I, London 1888.
- Clauson, Gerard, *Sanglax, A Persian Guide to the Turkish Language*, London 1960.
- , *An Etymological Dictionary Pre-Thirteenth- Century Turkish*, Oxford 1972.
- Courteille, Pavet de, *Dictionnaire Turk-Oriental*, Paris 1870.
- Develi, Hayati, *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmeleri ve Uyumlar*, Ankara 1995.
- Doerfer, Gerhard, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Band I, Wiesbaden 1963.
- , *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Band II, Wiesbaden 1965.
- , *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Band IV, Wiesbaden, 1975.
- Duman, Musa, *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyılda Ses Değişmeleri*, Ankara 1995.

- Emir Necipoviç, Necip (çev. İklil Kurban), *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara 1995.
- Eren, Hasan, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara 1999.
- Golovkina, O. V., *Tatarsko-Ruskiy Slovar'*, Moskva 1966.
- Kúnos, Ignaz, *Šeyx Suleyman Efendi's Čagataj-Osmanisches Wörterbuch*, Budapest 1902.
- Lessing, F. D., *Mongolian-English Dictionary*, Berkeley and Los Angeles, 1960.
- Natalie, Waterson, *Uzbek-English Dictionary*, New York 1980.
- Radloff, Wilhelm, *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte. Sanktpeterburg'*. I. 1893, II. 1899, III. 1905, IV. 1911.
- Räsänen, Martti, *Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki 1969.
- Schönig, Claus, *Mongolische Lehnwörter im Westghusischen*, Wiesbaden 2000.
- Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I*, TDK, Ankara 1963.
- Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü III*, TDK, Ankara 1967.
- Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü VI*, TDK, Ankara 1972.
- TMEN = Doerfer
- Uç, Tayyibe, *Anadolu Türkçesinin Başlangıç Döneminde Türk Söz Varlığı*, Ankara 1986 (yayımlanmamış doktora tezi).
- Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I*, Ankara 1963.
- Vámberý, Hermann, *Čagataische Sprach-Studien*, Amsterdam 1975.
- Yudahin, K. K., *Kırgız Sözlüğü*, I. (Çev. A. Taymas), II. 1948, TDK Ankara (I-II 1988²).
- Zieme, Peter, "Meninski Sözlüğünün Dili Üzerine", *XI. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler 1966*, TDK Ankara 1968, s. 71-75.